

СОБИР АБДУЛЛА, ЧАРХИЙ ВА ҲАБИБИЙ ҒАЗАЛИЁТИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИГА ДОИР

Ҳайдарова Гулҳаё Аҳмадалиевна

Қўқон ДПИ тадқиқотчиси

h.gulhavoxon90@gmail.com

Аннотация: Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” куллийти таркибига кирувчи девонларида аруз вазнининг ҳазаж, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, муктазаб, мужтас, сариъ, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорлик, комил, вофир каби баҳрларидан кенг фойдаланган. Ушбу анъана кейинги давр ғазалнавислари ижодида кенг қўлланилиб келинган. XX аср ижодкорлари Собир Абдулла, Чархий ва Ҳабибий лирик меросида ҳам мазкур анъана изчил давом еттирилар экан, адабий ва ижтимоий муҳит ҳамда ўзбек тилининг лингвистик хусусиятлари таъсирида айрим баҳрларда маълум ўзгаришлар кўзга ташланади.

Калит сўзлар: “Ҳазойин ул-маоний”, вазн оҳанги, сакталиклар, ҳазажи мусаммани аштар, ҳижо, анъанавийлик, ўзига хослик, ижтимоий муҳит, ижодий лаборатория.

Шарқ мумтоз адабиётида ҳеч бир шоир Алишер Навоийчалик аруз вазнларидан кенг ва мукамал фойдаланмаган. Ҳазрат Навоий “Ҳазойин ул-маоний” девонига киритилган ғазалларда ҳазаж, ражаз, рамал, мунсарих, музориъ, муктазаб, мужтас, сариъ, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорлик, комил, вофир каби вазнлардан моҳирона фойдаланган. Мазкур баҳрларнинг айримлари XX аср ўзбек ғазалнавислари Собир Абдулла ва Чархий ижодида янгидан бўй кўрсата олди. Рус адабиётшуноси Ю.Лотманнинг “Новаторлик ҳар доим ҳам янгилик кашф этиш эмаслиги, балки у анъанага алоҳида эътибор билан қараш ва айни вақтда хотирада уни тиклаш ҳамда у билан ўхшаш бўлмаслик¹” деган фикрининг исботи Собир Абдулла ва Чархийнинг ижодий лабораториясида намоён бўлди, десак муболаға бўлмайди. Яъни, янгилик яратмасдан туриб, мавжуд анъаналарни янада такомилга етказиб, адабий муҳит ва замон тўсиқларини енга олувчи ҳамда бошқаларни такрорламайдиган чинакам бадий асар пайдо қила олсагина, уни ҳақиқий ижодкор деса бўлади. Собир Абдулла қаламига мансуб қуйидаги байтлар ҳазажи мусаммани аштар баҳрида ёзилган:

Ранжимас/ ҳақоратдан,/ кўксида / қўли доим,

Ҳам олиб /эшитмасга,/ ўзни кўр/ сатар кар, шайх...

Назр ила /ниёз тўплаб,/ кун ўтар/ фароғатда,

Нега ин/дамас ҳеч ким,/ бўлса ҳам / муқаррар шайх?²

— V — /V — — — / — V — / V — — —

фоилун /мафойилун /фоилун /мафойилун

Ҳазажи мусаммани аштар баҳри тармоғида ёзилган ғазаллар Алишер Навоий, Увайсий, Огаҳий, Ҳамза каби ижодкорлар асарлари орасида учрайди. Собир Абдулланинг юқоридаги мисралари бевосита Алишер Навоий ва Ҳамза ижодидан таъсирланиш натижасида вужудга келган. Ҳамзадаги:

Келди о/чилур чоғи,/ ўзлигинг /намоён қил,

Парчалаб/ кишанларни,/ боғ ичи/да жавлон қил³.

матлаъси билан бошланувчи ғазали ижтимоий муҳит таъсирида ёзилган бўлса, Собир Абдулланинг ғазали ҳам худди шу йўналишнинг давоми сифатида қораланган. Ҳамза ва Собир Абдулланинг устоз-шогирд сифатидаги адабий фаолияти натижасида бундай мавзу ва йўналишдаги ғазаллари кўплаб ёзилган.

Арузнинг мана шу тармоғи Чархий ғазалиёти учун ҳам бегона эмас. Унинг “Девон”ида мавжуд “Янги йил” сарлавҳали ғазал ҳазажи мусаммани аштар баҳрининг намунаси:

¹ Лотман.Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Ленинград: Просвещение, 1972. Стр.130

² Собир Абдулла. Девон. –Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. – Б.147.

³ <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/begali-qosimov-hamza.html>

Янги йил /муборақ деб, /давр шо/дмон келди,
Дўст учун /бўлиб яхши,/ ёв учун/ёмон келди.⁴

— V — /V — — — / — V — / V — — —

Этибор қилинса, байтнинг иккинчи мисрасидаги **ё** бўғини қисқа ҳижо ўрнида турибди. Алишер Навоий ғазалларида ва умуман мумтоз арузшуносликда **ё** бўғини чўзиқ ҳижо деб қаралган. Ёмон сўзи соф ўзбекча сўз бўлиб, **ямон** шаклида қўллангани учун қисқа ҳижо сифатида олинади. Бу ерда **я-ё** тарзида ҳозирги замон тилшунослик қоидаларига ва ўзбек тилининг ҳолатига кўра хатолик юз бермаган.

Давр ғазалнавислари, жумладан, Чархий ғазалларида айрим русча-байналмилал сўзларга аруз вазнига солиш мақсадида ўзгартириш ҳам киритилган. Ғазалнинг тўртинчи мисрасида лотинчада “устахона” маъносини англатувчи фабрика сўзи **фабриг** тарзида қўлланган:

Санъату / санъаткорлар, / фабригу / заводлардан,
Тухфа хо/ силин ортиб/ қанча ка/рвон келди.⁵

Байтдаги **фабригу заводлардан** фабрика-ю заводлардан шаклидаги жуфт сўз бўлиб, -ю юкламаси **ва** тенг боғловчисининг ўрнида қўлланган; **фабрика** сўзидаги **к** жарангсиз ундоши **б** ва **р** жарангли ундошлари таъсирида жаранглилашган. Демак, Чархий анъанавий аруз вазнида ғазал ёзиш мақсадида новаторона ёндашган.

Аруз вазнида ёзиш шоирдан юксак истеъдод, маҳорат билан бирга билим, кўникма ва малакаларни ҳам талаб қилади. Шундагина ижодкор сакталардан ҳоли, равон ва шаклан бекиёс назм намуналарини ярата олиши мумкин. Бундан ташқари, ғазалиётнинг шаклий хусусиятларига таъсир этувчи омиллар тақозосига кўра юзага келувчи қонуниятлар маълум даврга келиб вазнда ҳам кўриниши мумкин ва бу ҳодисани ўз вақтида илғаш ва ўрганиш ҳам зарур. Чунки даврлар ўтгани сайин тил ривожланиб ўзгариб боради, бирор миллат ёки давр шеърияти миқёсидаги шеърий тизимлар бир-бирига ўзаро таъсир қилади ва шулар натижасида вазнда ҳам айрим ўзгаришлар бўлиши табиийдир. Ушбу ғазалнинг ёзилиш санаси 60-йиллар эканлигига аҳамият берилса, адабиётшунос Валижон Қодировнинг шу йиллар ғазалиёти ҳақидаги фикрларини эслаш ўринли: “60-йиллардан кейинги ғазалларни кўздан кечирсак, уларнинг вазнида маълум ўзгаришларни кузатиш мумкин. Бу ўзгаришларни икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ кўринади:

Классик арузшунослик нуқтаи назаридан хато бўлса-да, ҳозирги замон тилшунослиги қоидаларига, ўзбек тилининг ҳолатига ва бошқа таъсирларга кўра оқлаш мумкин бўлган ўзгаришлар.

Классик арузшунослик нуқтаи назаридан хато, шунингдек, ҳозирги кунда ҳам оқлаш мумкин бўлмаган нуқсонлар.”⁶

Худди шу нуқтаи назардан қараганда, Чархий ғазаллари орасида ҳам бундай хатолар йўқ, деб бўлмайди. Юқоридаги ғазалнинг мактаъдан олдинги байтида мумтоз арузшунослик ва ҳозирги кунда ҳам оқлаш мумкин бўлмаган нуқсон мавжуд:

Янги йил / да хонамга, / янги йил / ни кутмоққа,
Қўл тутиб / кўп қадрдон, / ёру меҳ / рибон келди.⁷

— V — /V — — — / — V — / V — — —

Иккинчи мисра бошидаги **тутиб** сўзининг иккинчи бўғинидаги чўзиқ **у** ва **ёру** сўзидаги чўзиқ **у** ҳарфлари вазн талаби билан қисқа **у** тарзида келтирилмоқда. Бу қўпол хато ҳисобланмаса-да, иккинчи мисрадаги **кўп** сўзи ёпиқ бўғин бўлгани учун чўзиқ ҳижо ҳисобланади, лекин бу ўринда қисқа ҳижонинг ўрнида қўлланмоқда. **Кўп** сўзи боғланган қадрдон сўзи қатор ундошли сўз эканлиги туфайли **д** ва **р** ундошлари орасига фақат талаффузда битта қисқа **и** унлиси орттириб ўқиладигани сабабли, вазн оҳангига мослашиб талаффуз қилинаверади.

Аруз вазнининг таҳлил имконияти кенг бўлган ҳазажи мусаммани аштар баҳрида Ҳабибийнинг 1944 йил яратилган “Ойжамол” сарлавҳали ғазали ёзилган:

⁴ Собир Абдулла. Девон. —Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. — Б.33.

⁵ Собир Абдулла. Девон. —Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. — Б.33.

⁶ Қодиров В. Ҳозирги замон ўзбек ғазаллари поэтикасининг айрим хусусиятлари. Фил.фан.номз.дисс. —Тошкент: 1993. - Б.36

⁷ Собир Абдулла. Девон. —Тошкент: Бадий адабиёт нашриёти, 1965. — Б.33.

Меҳри ойжамолинга кўнглим ошиён бўлди,
Меҳр эмас, вужудимга балки айна жон бўлди.
Кунда бир чиқиб хуршид оразингни шавқида,
Тўхтамай кезар дойим, кўкда **саргардон** бўлди...
Сабзалар **оёғингга** юзни суртиб ўпкайлар,
Бу шарафдин онларга боғ аро макон бўлди.
Кўз учи билан ул кун менга бир кулиб боқдинг,

Шум рақибларим бағри лахта-лахта қон бўлди.
Ўз қўлингга май тутдинг кўз тикиб, Ҳабибий деб,
Анча бор экан меҳринг шаммаи аён бўлди.⁸

— V — / V — — — / — V — / V — — —

Ҳазалда фақат ажратиб кўрсатилган сўзларда айрим сакталиклар учраса-да (кўкда **сар** / **гардон** бўлди, бу ўринда –гар ёпиқ бўғинли сўз ва **оёғингга** сўзидаги о чўзиқ унлиси қисқа ҳижо ўрнида келган; (оёғингга сўзи XV асрга оид матнларда аёқингга шаклида ифодаланиб⁹, қисқа ҳижони англаган. Бу ўринда асл қўлёзмада аёқингга кўринишида ифодаланган бўлса, нашриёт томонидан хатога йўл қўйилган бўлиши ҳам мумкин)) ҳазажи мусаммани аштар баҳрининг энг яхши намуналаридан бири сифатида ва моддий ва маънавий жиҳатдан синовли йиллар ҳисобланмиш иккинчи жаҳон уруши даврларида дунё юзини кўрган энг яхши ҳазал сифатида аҳамиятлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Лотман.Ю.М. Анализ поэтического текста. Структура стиха. – Ленинград: Просвещение, 1972.
2. Собир Абдулла. Девон. –Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1965.
3. Қодиров В. Ҳозирги замон ўзбек ҳазаллари поэтикасининг айрим хусусиятлари. Фил.фан.номз.дисс. –Тошкент: 1993.
4. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/begali-qosimov-hamza.html>

⁸ Ҳабибий. Девон. –Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. – Б.281.

⁹ Аёқингга тушар, ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: “Чароғ туби қоронғу” (Лутфий)